թ2-

ԳՐԱԿԱՆ
ԵՒ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄ

ՏԵՏՐ ԱՒԱԶԵՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ա

Մեծ խնդիրներ կը յուզուին այս մեծ դարուս մէջ. Մեծ գժտութիւններ կը յայտնուին ընկերական եւ իմաստասիրական կարգին մէջ, երբ մեծ գիւտեր մեծագոյն յառաջադիմութիւններ կատարել կու տան ազգաց. Մեծին Նաբօլէօնի սուրն եւ մեծին Կէօթէի գրիչն իրարու կը բախին. Ատուէ եւ Լօյօլա դեռ կենդանի են, եւ մեծ պայքարն ազատ քննութեան ու կոյր հնազանդութեան միջեւ դեռ կը շարունակուի. Ջայներ կը լսուին երկնային, եւ ձայներ անդնդային:

Այո՛, գժտութիւնք եւ անհամաձայնութիւնք կը տիրեն նոյն իսկ մտաւոր աշխարհին մէջ. մանաւանդ սկզբունքներ քան մարգեր կան միմեանց դէմ. դրծնական աշխարհին մէջ ծագօղ հակամարտութիւնք վախճան կը գտնեն վաղ կամ անագան, այլ գաղափարական աշխարհին մէջ յուսալի չը թուիր յաւէտ համաձայնութիւնն, եւ մանաւանդ օր ըստ օրէ գոգցես աւելի կ'ընդլայնի դի-

մամարտ կարծեաց ու վարդապետութեանց միջեւ լայնատաց անդունդն. եւ ոչ դարուս մը մէջ յառաջերեւական բառն այնքան յեղյեղուած էր, այլ եւ ոչ դար մ'այնքան թացարձակ վճիռներ արձակած էր քան իններեւտասներորդ դարն:

Անհամաձայնութիւնն ամենուրեք է մտաւոր աշխարհին մէջ. գրականութեան մէջ, քաղաքական անտեսութեան մէջ, խնամատարութեան մէջ եւ նոյն իսկ գրական դիտութեանց մէջ, որ զարմանալի կը թուի: —

Ահա երկու խնամատարք, երկու մեծ խնամատարք. քաղաքական ամենամեծ եղելութիւններէ մեծագոյն եղելութիւնները կը նկատուին իրենց հրատարակութիւնները. երբ ի'անցնին ամբոխին մէջէն, ժողովուրդն ի' պիտի կը խաչակնքէ եւ ի' պիտ ցնծադին կը ճայնարկէ. կամ միոյն՝ երբեւ Քրիստոսի կը հետեւի ժողովուրդն, եւ միւսէն՝ խոյս կուտայ մարդկութիւնն երբեւ ի սատանայէ. անշուշտ յոյժ է մերթ իրենց կենցաղավարութեան չրջանակն, այլ անհուն է յաւէտ իրենց գործունէութեան չրջանակն, որ համայն աշխարհն է. կը տիրեն դարուն. մտաց ու մեծասիրտ իշխանաց կը հրամայեն. մահուանէ յետոյ կենդանի են, եւ դարերէ յետոյ ղերկրագունան ողջոյնէ կը դղրդեն. Արդ, մին յայդ խնամատարաց կը գրէ պակուցիչ պատարեամբ. «Ուսումնասիրեցի ամեն բան, եւ ի'արհամարհեմ ամեն բան. տիեզերքն յատակագիծ չունի. կեանքն նպատակ չունի. չը կայ չար ու չը կայ բարի. համազոյից վճռականն է — ոչնչութիւն:» Միւս խնամատարն յափշտակութեամբ կը դոչէ. «Կ'ուսումնասիրեմ ամեն բան, եւ սէրս եւ աքանչացումս ամեն բանի

վրայ հանապազ կ'աւելնան. ամեն բան չքմեղայականալ է նիւթական աշխարհին մէջ, ամեն ոք համբերաշխ է բարոյական աշխարհին մէջ. ոչինչ է գործ դիտաւածի տիեզերայ կազմակերպութեան ու կարգաւորութեան մէջ. բնութեան երէք թագաւորութիւնք ալ բարեշրջութեան օրինաց հաւատարակես կը հպատակին, յարաժամ աւելի կատարելագործուելով եւ յարաժամ աւելի մօտենալով գերագոյնին (idéal) ։» —

Ահա երկու գրագէտք, երկու գերահոչակ գրագէտք. իւրաքանչիւրն իր եռեւ ունի բանակ մ'ամբողջ մէջէկ ու մեծ մատենագրաց, որք զայն վարպետ կը կոչեն խոնարհութեամբ, եւ որպէս Արեւելեան վեհապետի մը՝ նորա ծիրանւոյն քղանցքն երկիւղիւ կը համբուրեն. նոցա ծննդեան տարեդարձն՝ համայն ժողովրդէ մը՝ գերազգային տօնի մը հանդիսաւորութեամբ կը տօնուի. նոցա՝ մեծագանգակ տրձան կը կանգնուի, տակաւին ինքեանք կենդանի. մինչեւ թագակիր գլխոց վրայ կը տարածուի տիեզերածաւալ տղեցութիւնն այն անթագ արքայից, որք յանզգայս կը վարեն իրօք ժողովուրդներն՝ այլ ոչ կը կոչուին թագաւորք. դէմքեր կը փառասիրեն նոցա համակրութիւնն, եւ այերց մէջ — կ'ըսեն — ոչինչեր կան կամ եւ պատրաստ՝ անճառ հեշտութեան բնազատանեաց ակնթարթի մը մէջ զայն իրենց դիրք թեւերով վերացնելու. մնհկանացուքս հաւատար կը պաշտենք այդ երկու մեծահանճար դրագէտներն, որք հակիրճատ պատմամեր կու տան. հաւատարակես կը լսենք երկոցունց ալ հրաշակերտներն, որք հակառնեայ վարվարպետութեանց վրայ հիմնուած են. Մին ի

Նոյանէ հմատ ու հղօր գրիչով կը գրէ, հարուած մը քան հատուած մ'է գոգցես որ իր գրիչէն կ'ելնէ. «Բայարձակապէս արուեստն անկախ է բարոյականէն. գրական կամ գեղարուեստական գլուխ գործոց մը ընձա չը կորուսանիր իր արժէքն, ուրովհետեւ անբարոյական է. բարոյական որոնել արուեստին մէջ աւանակութիւն է. նաեւ արուեստին մէջ հին ու նոր չը կայ. հիներն ու նորերն հաւասար հիացման արժան են, երբ կենդանի գործեր կ'արտադրեն:» Իսկ միւսին ահա Պլատոնական դաւանանքն. «Արուեստան, երբ չը միտիր ցոլացնել գերագոյն բարին, գերագոյն գեղեցիկն ու գերագոյն ճշմարիտն, իր աստուածային ալաչօնին կը թերանայ. մարդ էակին կատարելութիւնն՝ ահա գերագոյն նպատակն արուեստին. արուեստագէտ մ'այնքան է մեծ, որքան մեծ է նորա գործոց արդիւնքն՝ նկատմամբ մարդկային սրտին ազնուացման եւ աւհասարակ հոգեւոր կարողութեանց զարգացման:» —

Ահա երկու անհեռագէտք, երկու մեծխոհ ու մեծահմուտ անհեռագէտք. խորին կերպով ուսումնասիրած են մարդկային ընկերութիւնն իր կենաց ամեն չրջաններուն մէջ, իր ամեն կարգերուն մէջ, իր գործունէութեան ժամերուն եւ իր ճգնաժամներուն մէջ, իր կերպարանափոխութեանց եւ իր յեղափոխութեանց մէջ. գերագոյն աստիճանաւ երկուքն ալ օժտուած են մտքի եւ սրտի նկատմամբ. ազատ են ամեն նախակալներէ, սուրբ ամեն աստւածներէ, գեր ի վեր ամեն չահախնդրական նկատումներէ, վսեմուած ընդհանուր բարօրութեան եւ տիեզերական խաղաղութեան տենչով. Արդ, ասցա

մտածութիւնք՝ ընկերային խնդրոյն տարբեր լուծման կը յանգին. Մին ընդդիմէ կը պատասխէ. «Թողիք ընել (laissez faire). Թողէք անհատին ազատօրէն գործել. նոա թողէք մտածել ու հնարել, ընտրել իր ապագային եւ զայն ըստ կամաց լքանել. Թողէք արտադրել եւ ապառել բանական էակին՝ որպէս կամի ինքն. աշխատութեան, փոխանակութեան, ուրացման ազատութիւնն էակաև պայմանն է քաղաքակրթութեան. որքան նուազ միջամուխ պետութիւնն, այնքան աւելի կ'աճի անհատին զօրութիւնն, եւ հետեւաբար ընկերային զօրութիւնն, ընկերային հարստութիւնն:» Իսկ մեւս անտեսագէտն ընկերային խնդիրն այնքան տարբեր տեսակետով կը նայի, մինչ պի անտեսագէտ անունն իսկ անյարմար կը թուի նոա համար, եւ ընկերավարական այլ եւս կը կոչուի. սա կը քարոզէ. «Պետութիւնն հայրաբար անձնիւր անհատի վրայ հսկել պարտի. պարտի պետութիւնն ուսմունք տալ անհատին եւ պարտի պետութիւնն աշխատանք հայթայթել անհատին. մահաբեր է ուրացումն, երբ չը միջամուխ եւ զայն չը կանոնաւորէ ու չսահմանէ պետութիւնն. աշխատութեան ազատութենէն մեծագոյն կ'օգտուին մեծդրամատէրք, եւ յայտնապէս աշխատաւորք դասք կը վնասուին աշխատութեան ազատութենէն. ազատ փոխանակութիւնն ամեն երկրի համար վնասակար է. քաղաքական անտեսութիւնն ոչ տեսական այլ փորձառական գիտութիւնն մ'է. կը փոխուի երկրէ երկիր եւ ժամանակէ ժամանակ. կ'եզրակացնեմ. — Ո՛չ ազատութիւն, այլ կրաւունք աշխատութեան. ամեն ոք իրաւունք ունի պետութենէն պահանջել աշխատութիւն, որպէս զի անոնցմէ իր մըր-

մէն իրաւունք ունի պահանջել դիեցում. մարդկային ազգի բարօրութիւնն այս պայմանաւ միայն հընարաւոր է։ » —

Ահա երկու գիտունք, դրական գիտութեանց երկու մեծափառ ներկայացուցիչք՝ այս անուամբք լցուած են գիտութեան տարեգիրք. մարդկային միտքն՝ նոցա հետազօտութեանց չնորհիւ՝ հսկայական քայլեր առած է սիեզերաց ծանօթութեան մէջ. դեղարուեստք եւ ճարտարարուեստք՝ նոցա գիւտերուն չնորհիւ՝ աւելի կենդանութիւն ու զարդացում ստացած են. Նիւթին առջեւ են նոքա. զայն կը չօշափեն ու զայն կը հարցաքննեն. եւ սակայն այն անվրիպելի գործեօք՝ որք կը կոչուին փորձ եւ դիտողութիւն՝ նոքա տարբեր արդիւնք մերթ կը քաղեն իրենց հետազօտութիւններէն (1). ուրիշ բան կ'ըսէ միտն Նիւթն եւ միւսն ուրիշ բան։ կը կարգամ Ֆռանսայի Գիտական հանդիսն, ու դառն հառաչք մը կը ղգամ կատղած մտախոհով նշանակելով գիտնոց խորխորատներն ու հակասութիւններն. Ա. յդ նշանաւոր Գիտական հանդիսին քոյր Գրական հանդիսն ալ տեսակ մը վիպասանական գործ հրատարակեց, ուր դարուս արտաքոյ կարգի եւ տարօրինակ մտաւորականք մին՝ կիւսդավ Ֆլօպէռ՝ կ'ամփոփէ բոլոր այդ խարխափուքներն ու բոլոր այդ հակասութիւնները։ » —

Կը կարդաս ու կը կարդաս. բարձանց ձայներուն կ'ունկնդրես ու կ'ունկնդրես խորոց ձայներուն. եւ ասոնք՝ այդ մեծն Պիւֆոնդ որոտ կը լսէր լռին

---

(1) « Փորձն այնքան կը վրիպի որքան կը սխալի դատողութիւնն։» Հանդէս գիտական (Revue scientifique).

ներդաշնակութիւնն, եւ անդունդք՝ այլ Սատանէն ու Տիրոջմէն վտռնեալ յոգնավոյժ Յոբ աներկիւղ կը լսէր ահագնագոչ ձայնարկութիւններն. աստեղք եւ համայն տիեզերք, Սուրբ գիրքն եւ համայն հին ու նոր մատենադրութիւնք՝ մահուան ձայնն ունկանդ լսելի կ'ընեն, մահուան բառն աչացդ առջեւ ոգետխուր կը պատկերացնեն — Ունայնութիւն...:

Բ

Եւ սակայն... երբ մարդ անձամբ կամ երեւակայութեամբ կ'ելլէ պատյտ մ'ընել Եւրոպական աշխարհին մէջ. երբ, լուսինն երկրագունակա չուրջն իր տխուր շրջանն աւարտելէ յառաջ, մարդ՝ ի չնորհս չոզեկան այժին կիրառութեան՝ տեսած ըլլայ համայն Եւրոպական երկիրներն, այլ միայն եւեթ հարեւանցի ծանօթութիւնն առնէ մը աւելի կը տեսէր էր երբեմն. երբ նոյն աւուր մէջ՝ ի չնորհս մտիկոյ եւ ի չնորհս ելեքտրական ուժոյն կիրառութեան՝ կը տեղեկանայ մարդ բոլոր այն կարեւոր անցից որք հոլագունութեն հինգ մատանց մէջ կը պատահին, մինչդեռ տող մը կ'անդիտանար էր երբեմն իր գրակից տզգի մ'ինչ կենաց գլխաւոր եղելութիւններուն. երբ մարդ կը տեսնէ ծխաչունչ գործարաններն՝ անդուլ աշխատող երկաթեա գործուարներով եւ մարդկային մտաց զարգացումն իր թռանձրացնող բիւրազան գործիներով լցուած, գործարանք՝ որք կը բարձրանան աւերակաց վրայ խաւարամած այն վանքերուն, ուր ճշմարիտ պաշտամանն կամ՝ ուրիշ բառերով՝ ճշմարիտ ծուլութեան նուիրուած անթիւ երկաթեա էակներ ի միասս ընկերու-

թեան կ'ապրէին, հայհոյելով ընդդէմ բնական օրինաց եւ ընդդէմ պատուիրանացն աստուածային՝ Սահակիֆ եւ բազմացարուֆ. Բոլոր եւեսաց ֆոց կերիցես ըզհացն. Երբ կը մտնէ մարդ վարժարաններն՝ ուր պատանեակը՝ բուսոյց ու կենդանեաց, ազգաց եւ աշխարհաց վրայ ճշդագոյն ծանօթութիւններ ունին քան հին աշխարհին ամենամեծ գիտուններն. կը մտնէ համալսարաններն՝ ուր յետին աշխատասէրին եւ առաջին դրամատէրին գաւակն, ընկերային եւ արքայազունն, աշխարհականն եւ եկեղեցականն, այրն եւ կինն՝ նոյն նոտարանին վրայ բազմած եւ նոյն երիւղածութեամբ չրջապատած են բժական դասախօսն, խմայականութեան լչխանն՝ որ անհամանձ իր ունկնդրաց առջեւ կը պարզէ մարդկային մտաց դանձարանն, ի սկզբանէ աշխարհի համբարուած գիտութեան դումարն. կը մտնէ ճեմարաններն, խմաստասիրական գիտութենց, դրական գիտութենց, գեղատուից եւ գեղարուեստից եւ ընդհանուր դպրութեանց ճեմարաններըն, ուր նոր վարդապետութիւնք եւ նոր յայտնութիւնք ի հանդէս կ'ածուին, — նոր լոյսեր՝ որք ընդհուպ համօրէն աշխարհի մէջ պիտի սփռուին, օրաթելթից, հանդիսից, դասախօսութենց ու մտաենադրութենց միջոցաւ, տարածելով մտած օդին ու հնարօդին անուններն՝ այլ արձաներ պիտի կանգնէ մարդկութիւնն երախտապիտ. կը մտնէ մատենադարաններն, ուր կը բովանդակին ինչ որ տաղերդած ու դրած ու գրած են քերթօդք եւ գիտունք եւ խմաստունք համայն ազգաց. կը մտնէ թանգարաններն, ուր նախնեաց արուեստն ու միջին դարուց արուեստն ու նոր ժամանակաց արուեստն

իրերաց մեծ կը ներկայացուին, վոխադարձաբար ի վեր հանելով այսպէս միմեանց արժէքն առաւել եւս. կը մտնէ խորհրդարաններն, ուր ժողովրդապետաց գործերն ազատօրէն կը քննադատուին, հանրութեան շահերն ու մարդկութեան իրաւունքներն հզօր ու վեհանձն պերճախօսութեամբ կը վիճաբանուին. կը մտնէ դատարաններն, արդարին դատն հոն անշահասիրաբար կը պաշտպանուի. կը մտնէ հիւանդանոցներն, հոն ակներեւ կը վայրի դարուս մարդասիրական ոգին. կ'այցէ կը տեսնէ ծերանոցներն, անկելանոցներն, ընկերական մանկանց տուներն, ու կիրակնօրեայ դպրատուններն, ու խնայողութեան դրամատուններն, ու դիւեցատունն, ու մահատունն, ընդհանուր ու մասնաւոր արուեստահանդէսներն, առաքինութեան ու գիտութեան միացանակներն, աշխատաւորաց ընկերակցութիւններն ու բարեգործական ընկերութիւններն, ու դիւրագնաց վաճառատուններն, ու դիւրուսոյց դասատեւորներն, ու ժողովրդական դասուց լուսաւորութեան ու դիւրակեցութեան համար ստեղծուած բոլոր այն հաստատութիւններն, այց անունն իսկ անծանօթ էր այն ժամանակաց մէջ՝ զոր հին բարի մարդիկ սովոր են կոչել հին բարի ժամանակներն:

Երբ մարդ աչօք կը տեսնէ եւ ձեռօք կը չօշափէ բոլոր այս անուրանալի եւ անհաշուելի յառաջադիմութիւնները՝ որք կատարուած են նիւթական, խնացական ու բարոյական կարգին մէջ, կը բուժի մարդ այն յոռետեսութենէն որով վարակուած էր վայրկեան մը յառաջ՝ տեսնելով թէ դիտուններն իսկ մերթ անհամաձայն են միմեանց ընդմէջ ու տեսնե-

լով գործաւոր ու դրամատէր նոյնպէս անհամաձայն մերթ միմեանց ընդ մէջ. կը բուժի մարդ իր յուսահատութենէն, ու կենաց հոգւով չափ կը յարի, երբ կը մտածէ թէ քաղաքակրթութեան ընթացքին մէջ անխուսափելի են անհամաձայնութիւնք, եւ թէ կարծեաց ու չհաւուց տարբերութիւնն — որ առերեւոյթ է — քաղաքակրթութեան էական պայմանն խակ է. երբ կը մտածէ թէ պայքարն, որ երբէք չը վախճանիր մարդկութեան մէջ, անվախճան եւ յաւիտենական է նաեւ բնութեան մէջ, եւ թէ կեանքն՝ առանց պայքարի՝ պիտ՝ ըլլար անտարակոյս կարի տաղտկալի. թէ կենաց պայքարին մէջ, ընկերային դասուց պայքարին մէջ, մարդկութեան մշտնջենական պայքարին մէջ, անհատն եւ հետեւաբար ընկերութիւնն եւս քան զեւս կը զօրանան նիւթապէս ու բարոյապէս. թէ սէրն այդ պայքարին մէջ կը փորձուի, կ՚ամբի, կը ծաւալի. թէ մարդասիրութիւն բառն ստեղծուեցաւ իննեւտասներորդ դարուն մէջ, այս մրցման, այս պայքարման ամենամեծ դարուն մէջ. եւ պայքարն ինչ աղնիւ հանգամանք մը ստացած է մեր իննեւտասներորդ վեհմտպին դարուն մէջ: աղջեր կը մարտնչէին երբեմն միմեանց դէմ ու դասեր միմեանց դէմ. այսօր բոլոր դասերն հանուր ընկերութեան զարգացման համար եւ բոլոր աղջերն հանուր մարդկութեան բարօրութեան ու փրկութեան համար կը մարտնչին:

Մտաց այսպիսի տրամադրութեան մը մէջ, այսպիսի լաւատեսութեան վայրկեանի մը մէջ, որուշեցի

ձեռնարկել Գրական եւ իմաստասիրական շարժում անուանի պարբերական հրատարակութիւնս, մարդկային մեծ գերդաստանին մէկ կարեւոր ճիւղին՝ իմ սիրելի Հայ ազգին մտաւոր ազատագրութեան վէհ գործին խնդամանն նպաստելու տենչանօք։ — Կ'ասանդուի թէ Պլատօն, զոր աստուածայինն անուանեցին Յոյնք, դից վարք կու տար երեք բանի համար. դի մարդ ծնած էր եւ ոչ անբան անասուն. դի Յոյն ծնած էր եւ ոչ Բարբարոս, եւ դի Սոկրատի ժամանակ ապրած էր։ Թէեւ Պլատօնէն աւելի հեռի քան Հայաստան հեռի չէ հին Յունաստանէն, ես ալ վարք կու տամ երկնից երեք բանի համար. Նախ՝ դի ծնած եմ այր մանաւանդ քան կին, ոչ ստորին անշուշտ նկատելով կինն այրէն, այլ նկատելով հինէ անհամեմատիկ ազատութիւնն՝ որ կը ջնատէ նորա զօրութիւնն ու կը խափանէ նորա մտայ լիակատար զարգացումն. ինձ կը թուի թէ կատարեալ դաստիարակութեան պայմանաւ՝ ազատութիւնն ոչ հինէ եւ ոչ ընկերութեան համար ապիտաբեր պիտի՝ ըլլար, ընդհակառակն. Երկրորդ՝ երկնից վարք կու տամ դի Հայ ծնած եմ մանաւանդ քան Եւրոպական զարգացուն ազգի մ'որդի, ոչ անշուշտ առելութիւն մը տածելով Եւրոպացւոյն դէմ, այլ մտածելով թէ Հայութեան մէջ աւելի, շատ աւելի բարենորոգութիւններ կան կատարուելիք քան ո եւ է Եւրոպական ժողովրդեան մը մէջ, եւ թէ պահն համեմատական է մարդոյս գործունէութեան. Հաւսկ ուրեմն վարք կու տամ երկնից դի կ'ապրիմ իննետասաներորդ դարուն մէջ, եւ դի կ'ապրիմ Ներսէս Վարժապետեանի պատրիարքութեան ժամանակ. այն պատրիարքին,

ոյր հոգեւոր որդւոց մին ըլլալու բախտն ունիմ, եւ զոր Հայր կ'անուանէ միաբան համօրէն Հայ աշխարհն. այն պատրիարքին որ, հակառակ իր նախորդաց բազմաց՝ ազատամիտ երիտասարդութեան հալածօղաց, իր չուրջ կը բոլորէ փորձառու ծերերն, այլ մանաւանդ եռանդուն ու խոհուն երիտասարդներն, որք վարժապետեանի վրայ կը տեսնեն անձնաւորուած ազատ եկեղեցին Հայաստանեայց, — Ասիական, Եւրոպական եւ Ամերիկեան աշխարհաց միջտեղութեան տարած:

Հայ ազգին մեծաւոր ազատագրութեան գործոյն հզօրագոյն աջակցութիւն մը մատուցանելու եւ հաւաքածոյս կարեւորագոյն հրատարակութիւն մը կատուցանելու նպատակաւ, խնդրած եմ ազգային ականաւոր գրագիտաց պատուոյբեր եւ արդիւնաբեր աջակցութիւնն, որք խոստացած են իրենց հանճարեղ յօդուածներով զեղազարդել եւ իրր պատկերազարդել բարոյապէս համեստ հատաքածոյիս էջերն: Նոցա կանխաւ կը յայտնեմ ամենախորին շնորհակալիքս:

Իսկ կը շտապեմ նախարանիս վերջն եւ հրատարակութեանս սկիզբն արձանագրելով՝ երկաթագիր տառերով՝ ԵՍԱՅԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ անունն. անուն վսեմ արդարեւ, անուն՝ որ է հանճարի, գրասիրութեան, հայրենասիրութեան եւ յաւերժական երիտասարդութեան:

Ամաւոր 1883. Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Դասախօսութիւն Հայկական կրթարանին մէջ, Սեպտ. 1882)

—

Պարոնայք.

Ձեր պատուարժան Տէսուչն եւ իմ պատուական եղբայրակիցս Պարոն Յակոբ Դուրդէն պատիւ ըրաւ յանձնել ինձ իմաստասիրութեան կարեւոր դասն Հայկական կրթարանիս մէջ։ Ա.աջինն անդամ է որ կը կոչուիմ աւանդել այդ բարձրագոյն ուսումն, ուստի նուիրած եմ աւելի քան տասն տարիներ։ Եթէ՝ դէտ երիտասարդ՝ յաւէտ կամ նուազ պատուաւոր տեղ մը կը գրաւեմ այսօր Հայ գրագիտաց դասուն մէջ, կը պարտիմ դիրքս մրքան իմ գրական դաստիարակութեան, նմանքան եւ մանաւանդ իմ իմաստասիրական դաստիարակութեան։ Իմաստասիրական ուսումներն եւ ընթերցումներն ինձ կանուխ ազդեցին հրապոյր. եւ եթէ ի սկզբան ամերով դէպքերուց բնաւորական իմաստասիրութեան ստուերաց ու տարտամութեանց մէջ, այլ հետզհետէ ուրեմն — արդէն ուժ ամեր եղան — թեւակոխեցի, կամ լաւ եւս ոտք կոխեցի հետզհետէ ուրեմն այն հաստատուն աշխարհին մէջ՝ զոր կը լուսաւորէ Դրական իմաստասիրութեան ապացոյց արեգակն։

Ա. յդ կրկին իմաստասիրութեանց վրայ դաղափար մը տալու համար, բաւ է՝ կարծեմ՝ ըսել ձեզ թէ առաջնոյն, այսինքն Բնականական իմաստասիրութեան յատկանիշն է Ծանօթին երթալ անծանօթին. իսկ երկրորդին, այսինքն Դրական իմաստասիրութեան յատկանիշն է Ծանօթին երթալ անծանօթին: Արդ, այդ կրկին իմաստասիրութեանց, այդ առաջնոյն առաւելութիւնն եղաւ զբաղեցնել յար մարդկային միտքն առանց տակաւին կարենալ ուղղելու ընթացքն. այդ երկրորդին առաւելութիւնն եղաւ մարդկային միտքն յարաժամ ճշմարտութեան մօտեցնել սղադոյն եւ ուղղադոյն ճանապարհաւ. այդ կրկին իմաստասիրութեանց, այդ առաջինն ենթադրեալ ճշմարտութեանց վրայ կը յենուի, այդ երկրորդն հաստատեալ իրողութեանց վրայ կը յենուի, որոն ընդունելի ձեզ կը թուի. Ա՞յն որ — բանաստեղծական լեզուով — երկնքէն կ'իջնէ յերկիր, թէ այն որ յերկրէ տակաւ եւ աստիճանաւ կը վերանայ յերկին: Պիտի պատասխանէք ինձ, Պարոններ, թէ բնական է խոնարհէն ելնել ի բարձր, եւ թէ ձեզ համար ընդունելի է միայն Դրական իմաստասիրութիւնն, որ կը հետեւի բնական ընթացքին, եւ ոչ թէ յախուռն կը սլանայ բնութենէն եւ իրողութիւններէն վեր, որպէս Բնազանցութիւնն (Métaphysique) այր առաքինութիւնն արդէն կը պարունակէ միանգամայն այդ իմաստասիրութեան նշանակութիւնն ու դատապարտութիւնն: Բնութեան ծանօթութեան է կոչուած մարդն, նմանապէս կոչուած է մարդն իր անձին ևս ծանօթութեան:

Ա. յլ ո՞ր այս բաժանումն. Ո՞չ ապաքէն բնութե-

նէն դուրս չէ մարդկութիւնն, եւ մարդկութենէն դուրս չէ բնութիւնն։ Արդարեւ բնութեան երեք թագաւորութեանց (les trois règnes de la nature) բարձրագունին բարձրագոյն արարածն է մարդս. արդարեւ մարդս վեր է բոյսէն, որ վեր է հանքէն. Ա.յլ վերջապէս մարդս, որպէս հանքն, որպէս բոյսն, որպէս անասունն, ենթարկուած է բնութեան օրինաց։ Միայն թէ, այդ օրինաց վերահասու ըլլալու, այդ օրինաց ծանօթութեանը իր վիճակին հետզհետէ բարւոքելու, իր բնակավայր երկրագունային կազմութենէն ու բնութենէն մինչեւ անահման տարածութեան մէջ սփռուած անհամար գոյնտերուն ալ կազմութեան ու բնութեան, ու թաւալման ու խաւարման օրինաց տեղեակ ըլլալու. զգալու, խորհելու, խօսելու, դործելու. դիտելու, փորձառելու, բաղդատելու, դատելու. սիրելու, հիանալու, հաւատալու. ու սէր ու հիացում ու հաւատք Ստեղծի վրայ, կատարեալ վրայ, քնարի վրայ, քարի վրայ, մարմարի վրայ ի տես համօրէն աշխարհի եւ իւրաքանչիւր համօրէն մարդկութեան արտայայտելու. եւ՝ իբր բովանդակութիւն այս ամենուն՝ հաղթակրթուելու յարմարութիւն ու յաւակնութիւն ունի մարդս։

Հետաքրքրական եւ ամենահրահանգիչ է մարդկային մտաց զարգացման կամ՝ որ նոյն է՝ մարդկային ազգի քաղաքակրթութեան պատմութիւնն. Դրական ծանօթութեանց եւ արուեստական — դրական, գիտարուեստական, հարտարարուեստական — արտադրութեանց ահագին դումարն, որ իննեւտասաներորդ դարու մարդկութեան ամենաթանկագին դանձն է, կը վերածուի քանի որ ընկերը-

կինք ժամանակին մէջ եւ քանի որ մօտենանք նախնական մարդկութեան. Ու կը հասնինք ժամանակի մը, ու կը հասնինք մարդկան խումբի մը, ուր այդ ծանօթութեանց եւ այդ արտադրութեանց դուռնին այնքան կը վերածուի, մինչ ալ կը հաւատարի ղրօի: Արդ, այդ անդրադարձի ժամանակաց մէջ եւ այդ նախնադարձ ընկերութեանց մէջ է որ մարդս կը միտի բնութենէն դէր ի վեր կացուցանել զինքն, աստիճաններու բաժնել երկինքն՝ ամպերէն վեր, աստիճաններու բաժնել երկիրն՝ արտերէն վար: Աւելի այլանդակ բան մը չէր կայ քան նախնի ժողովրդոց կրօնքներն, որք այդ ժողովրդոց տիեզերագիտութեան կամ՝ որ նոյն է՝ նոցա մտաւոր զարգացման աստիճանին կատարելապէս կը համապատասխանեն. Աստուածներ կը բնակին օդին մէջ ու ջուրին մէջ. ոգիներ կան ընտանեաց մէջ ու դերեզմանաց մէջ. դաւառներ կը տարածուին մեր դլխուն վերեւ ու մեր ոտից ներքեւ: Եւ որքան խժդժութիւնք եւ արիւնհեղութիւնք՝ յանուն այդ ոգւոց, յանուն այդ աստուածոց, յանուն այդ երեւակայական դաւառաց պետերուն կամ քուրմպետներուն կը կատարուին. կամ որքան պատահարներ, աղէտներ, սղոցումներ, խողխողումներ, աւերումներ, աղետալի ներընկղումներ ու սիժդալի դարձողութիւններ՝ այդ ոգւոց, այդ դիւց, այդ աներեւոյթ թագաւորաց կը վերադրուին:

Որքան զարգանայ մարդկային միտքն, որքան աստանայ մարդ բնական եւ ընկերական երեւոյթից բանալին, որքան բնական ու բարոյական իրողութիւններ հաստատէ եւ օրէնքներ անոնց մակածէ, որքան՝ ի մի բան՝ յառաջանայ մարդ տիե-

զերագիտութիեան մէջ, այնքան՝ հետեւաբար ու համեմատաբար՝ կը յառաջանայ քաղաքակրթութիեան մէջ. այնքան կը բարեփոխին կրօնք եւ օրէնք, պատկերացնելով գիտական եւ գեղագիտական, բարոյական եւ իմաստասիրական զարգացումն։

(Շարունակելի)

ՎԱԽՃԱՆԸ

ԼՈՒԻ ՊԼԱՆ ԵՒ ԼԻՕՆ ԿԱՄՊԵԴՈՒ

Սուղ ժամանակի մէջ Ֆռանսական Հանրապետութիւնն երկու մեծ քաղաքացիներ կորոյս անցեալ տարի. Լուի Պլան, *արմատական* կոչուած կուսակցութեան հոյակապ այն ներկայիչն. եւ Լիօն Կամպէտտա, գլուխն այն կարեւոր կուսակցութեան՝ որ *պահպանողական* կոչուեցաւ եւ որ այնքան մեծացաւ, մինչ գի Ֆռանսական Հանրապետութիւն այսօր կը կոչուի։ Թիեռ հայրն, եւ Կամպէտտա հոգին եղաւ այդ կուսակցութեան, զոր Դրական իմաստասիրութիւնն ալ իր բարձր հովանաւորութեան ներքեւ առաւ։ Կամպէտտան, այո, հոգին եղաւ Երրորդ Հանրապետութեան, եւ այդ պատճառաւ՝ չարաշուք ցնծութեամբ մը մեծ քաղաքացւոյն մահուան օրն աղաղակեցին միաբան միապետականք. «Հանրապետութիւնն ընդ Կամպէտտայի մեռաւ։» — Չարաշուք ուրիշ մեծանուն անձինք ալ՝ կը յիշեմ՝ դիւային ուրախութեամբ մարգարեացան Գաւուուի մահուան օրն. «Իտալիա մեռաւ Գաւուռիի հետ. Տանդէի երազին իրացումն անգամ մ'ալ վրիպեցաւ։» Չարագուշակ մարգարէներն ակնկոր մնացին, որովհետեւ Գաւուռի քաղաքական գործունէութեամբ վերածնեալ Իտալիան երդում ըրաւ մեծ հայրենասիրին գերեզմանին վրայ՝ գլուխ հանելու վերածնութեան գործն։ — Նոյն երդումն ըրաւ Ֆրանսական Հանրապետութիւնն ալ, ում աւանդեց իր հոգին Կամպէտտա՝ հոգին

աւանդելով իր վիրաւոր մարմինն, — որ Ալզաս-Լոռենի դաշտերուն վրայ վիրաւորուելու գուցէ կոչուած էր. . .։

Այլ կը մոռնամ Լուի Պլանն. — Երիտասարդք որք կ'ուսանին եւ որք յաւէտ կամ նուազ իանդուլատ հոգի մ'ունին, հարկ մը պարտին վճարել Յեղափոխական ոգւոյն, որ նորոգման տենդով զգ մարդ կը համակէ, որ ընկերային յաւազոյն վիճակի մը հետապատկերովն զգ մեզ կը հրապուրէ, որ երանագոյն աշխարհին առաջնորդող ուղւոյն աննահրուրիւններն ու գահավէժներն ի մէնջ գլխովին կը ծածկէ։ Յեղափոխական ոգւոյն ես այ չիապես հատուցի հարկս. ես այ ընկերային վերանորոգութեան յառաջագիծներ գծեցի. չարին իսպառ բարձման եւ բարւոյն ընդ միշտ բազաւորութեան ես այ հաւատացի. գտայ ես այ համադէմն, որ ընկերային մարմնոյն բոլոր ցաւերն իսկոյն պիտի փարատեր եւ ձգնաժամուց վերադարձն այլ եւս անհնար պիտի՝ ըներ։ Երիտասարդական կեանց այս շրջանին մէջ, բնապես իմ առաջին հեղինակացս մին եղաւ Լուի Պլան, 89 ի Յեղափոխութեան այն հաւատարմաբան պատմիչն, արմատական բարենորոգութեան այն պերճաբան քարոզիչն. եւ Լուի Պլանին՝ մտաց վրայ ներգործութիւնն այնքան եղաւ խորին, որքան Լուի Պլան յեղափոխական մ'եր նուազ ձեւով քան ոգւով, նուազ բացատրութիւրամբ քան մըտածմամբ, նուազ երեւութապես քան իրականապես։ — Իր աքսորի մեծ ընկերն, Հիւկօն, անհ մեծ յեղափոխական մ'այ. սակայն Հիւկօն, ոգւով ալ անտարակոյս, այլ մանաւանդ ձեւով է յեղափոխական. Յեղափոխութիւն մը կատարեց գրականութեան մէջ. յեղափոխութիւն մ'այ իր վէպերով եւ մանաւանդ իր ընկերային դիւցազներգութիւնով՝ *Թշուառներով*՝ փորձեց կատարել ընկերութեան մէջ. Հիւկօն՝ իր ոճով՝ զգմարդ կը բարձրացնէ Սինայի մը վրայ, ուր գականդիքդ եւ գիոգիդ կը պարտասեն վայլատակմունք եւ որոտմունք, ամպք եւ շանթք, ժողովուրդն որ՝ յերան ոտքն՝ իբրեւ ամենի ծով կը մռնչէ եւ Յաւիտենականն որ՝ ի պատասխանի՝ կայծակներ կ'արձակէ. Վիքտոր Իւկօ կը յեդափոխ մարդն, այլ եւ իր դիւցազներգական ոճով կ'ընկճէ մարդն. աշխարհային շահերն նա կը պաշտպանէ, թշուառ մարդն նա կը նկարագրէ, սակայն գերաշխարհն եւ երանելոց բնակարանն զգ մեզ կը վերա-

ցնե. նիւթական շահուց եւ իրական աշխարհին զոր մեզ կ'օտարացնե։ — Լուի Պլան՝ ընդհակառակն՝ բնական ու պայծառ մթնոլորտի մը մէջ զոր մեզ կը փոխադրէ, հատատարապես հեռի սարերէ եւ վիհերէ. բանձրամած խաւարն ու յորդանահոս լոյսն իրենց փոփոխակի յաջորդութեամբ չեն զգլխեր զոր մարդ, որպես Հիւկօի մէջ։ Լուի Պլան կը զերէ մարդոյս միտքն ու սիրտն իր կորովի տրամաբանութեամբ, իր սրտաբուխ պերճախօսութեամբ, իր անմիջ անմոռոմաբան ոճոյն հնչուն համայութեամբ. հանապազ կ'երեւին աչացդ զեղածիծաղ հեռապատկերներ եւ՝ հանապազ յառաջ ընթանալով՝ հանապազ նոյն անջրպետն զոր քեզ կ'անջատէ ցանկացեալ աշխարհէն. ցնցում չես կրեր եւ ոչ պատրանք, բայց միայն երբ բաժնուիս աննման հեղինակէդ եւ խուժանին խառնուիս, եւ գործնական աշխարհին մէջ դեր մ'ու պաշտօն մ'ունդունիս։ Յայնժամ կը զգաս, կը զգաս յայնժամ, ասւոդ, թէ գործառնութիւնն հրեշտականը չեն, թէ գեղեցիկ խորհուրդներն հանապազ գործադրելի ալ խորհուրդներ չեն, թէ բարին —գործածելով մեր պատուական մատենագրին բացատրութիւնն իսկ — չարեաց ապառումն է միայն. եւ չարեաց աղբիւրն նոյն իսկ մարդկային բնութեան մէջ է գուցէ...։

Յաւէտ ափանչացմամբ կ'ընթեռնում Լուի Պլանի մատենագրութիւնները. այլ արդէն հեռի եմ երիտասարդական կենաց այն արբուցիչ շրջանէն, ուր մարդ կ'ընդունի գրկաբաց բոլոր մարդասիրական ծրագիրներն՝ որք գործադրութեան մէջ կը բախին անդադր տրամաբանութեան իրաց։ Լուի Պլան հրատարակած է գուցէ այնքան պատմական եւ իմաստասիրական հատորներ որքան Ալէքսանդր Տիւմա վիպասանական հատորներ։ Գրած է մեծ Յեղափոխութեան պատմութիւնն, երկ բազմահատոր ու նշանաւոր. գրած է նաեւ պատմութիւնն այն միւս Յեղափոխութեան ոչ նուազ մեծ, որ ղարուս հասարակօրին մօտ կատարուեցաւ, եւ ոյր անունն անթաժան է՝ որպես Լամարդինին, նոյնպես Լուի Պլանին անունն. Գրած է *Տասնամեակ պատմութիւն*, այն մեծապայծառ 1830 թուականեն մինչեւ 1840 խաւար թուականին պատմութիւնն. Օր առ օր գրած է տարագրութեան տարիներուն մէջ իր տպաւորութիւններն ընկերական ու քաղաքական յեղմանց վրայ որք աշխարհի մէջ կը կատարուէին. նաեւ բարձր խորհրդածութիւնները իր աչսորանաց երկրին, ազատ եւ բազմաշխատ Անգլիահին օրինաց,

բարուց, արհեստից ու դպրութեանց վրայ. սոքա կը կազմեն քսանի մօտ հատորներ. Իսկ այն գործն, այն փոքրիկ տետրակն՝ որ իր բոլոր երկասիրութիւններէն աւելի դդրդեց մտաւոր աշխարհն, եւ որ ըզ Լուի Պլան դասեց ընկերավարականաց կամ յանդուգն բարեկարգչաց ընտանիքին մէջ, կը կոչուի *Կազմաւորութիւն աշխատութեան*։ Տեարին անունն իսկ կը բաւէր գայթակղեցնելու համար տնտեսագէտները, որպէս ապա նոյնքան կամ աւելի նշանաւոր տետրակ մը՝ *Սպառազէն կ՚ողջունէ* անուամբ՝ պիտի յուզէր խորին կերպով տնտեսագիտաց ընկերութիւնն — եւ ամբողջ մարդկային ընկերութիւնն. Անունն իսկ, այո, Լուի Պլանի տետրին՝ հայհոյութիւն մ՚էր տնտեսագիտութեան նահապետին, Անգլիացի Ատամ Սմիթին դէմ՝ որ աշխատութեան ազատութիւն քարոզած ու պատուիրած էր ազգաց։ — Ահա նիւթը որք կը հրապուրեն, ահա նիւթեր որք ամենօգուտ են. կրնայ մարդ ամբողջ մատեան մը շարագրել Լուի Պլանի վրայ. կրնայ մատենադարան մը լեցնել մարդ ընկերային տնտեսութեան վրայ, ընկերային խնդրոց վրայ։

Կամպէդան համարձակեցաւ սակայն ի լուր Եւրոպայի զոչել. «Ընկերային խնդիր չըկայ Il n'y a pas de question sociale.» Եւ արդարեւ, որքան ժամանակ որ տեւեց Գռանսայի մէջ Կամպէդայի բարոյական բազաւորութիւնն — եւ ամբողջ տաս տարի տեւեց այն — ընկերային խնդիրն այդ երկրին մէջ չուժուած համարուեցաւ. մարդու մ՚ազդեցութիւնն այնքա՜ն մեծ է, երբ նա իր ժամանակին մարդն է։

Տեարիս սամմանն ինձ չըներեր դժբախտաբար քաղաքացի (citoyen) Կամպէդային բարոյական բազաւորութեան պատմութիւնն ընել։ Կը կնքեմ յօդուածիկս ըսելով թէ, Լէօն Կամ. պէդդա տապալեց Լուի Նաբօլէօնն, եւ Նաբօլէօն Պօնաբարդէն աւելի ծառայեց Գռանսայի, եւ հետեւաբար համայն աշխարհի։ — Հուսկ բան մ՚այ. Հայութեան համար փառք մ՚է թէ Գռանսայի մեծագոյն անձնաւորութիւնն եւ Հայ ազգին մեծագոյն անձնաւորութիւնն իրարու հանդիպեցան եւ իրար կատարելապէս ճանչցան։